

Köpeczi Béla:

BETHLEN GÁBOR ÉS ÁLLAMA

1526-ban megsemmisült az egységes középkori magyar állam, amely Közép- és Kelet-Európában jelentős politikai, gazdasági és kulturális hatalmi tényező volt. Helyét hosszú időn keresztül egyetlen más ország sem foglalta el, mert a Habsburgok legfeljebb csak arra voltak képesek, hogy ellenálljanak a török további terjeszkedésének, de azt visszaszorítani nem tudták. A Porta 150 éven keresztül megtartotta saját felvonulási területeként Magyarország középső részét. Az erdélyi fejedelemség különleges státust élvezett, az Iszlám jog szerint nem lévén sem iszlám ország (dar al-islam) sem „háborús terület” (dar al-harb), hanem a szultáni szerződéssel megerősített „elkötelezett ország” (dar al-ahd).¹ Ez azt jelentette, hogy megtarthatta a 16. században kialakult politikai, társadalmi és kulturális berendezését, szabadon választhatta fejedelmét, akit a Portának meg kellett erősítenie, adót fizetett, és külpolitikai akcióihoz engedélyt kellett kérnie. Ugyanez volt a státusa több más „ütköző államnak” is az Oszmán Birodalom peremén; Erdély helyzetének az volt a sajátossága, hogy fejlettebb gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyokkal rendelkezett, különös kapcsolatot tartott fenn Magyarországgal, gyakran közvetített Bécs és Konstantinápoly között, és bekapcsolódhatott az európai diplomáciába.

A Habsburgok többször tettek kísérletet Erdély megszerzésére, de minden alkalommal beleütköztek a törökök ellenállásába. Ezeket a kísérleteket támogatta az erdélyi uralkodó osztály egy része is, de a fejedelemség pusztulásán kellett tapasztalnia, hogy az erőviszonyokat Európának ezen a részén nem lehet megváltoztatni.²

Bocskai István, aki a 15 éves háború kezdetén a Habsburg-párt híve volt, ebből a kudarcból vonta le azt a következtetést, hogy Erdélynek a török orientációt kell válasz-

¹ The Encyclopedia of Islam. Kiadta B. Lewis, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden – London, 1965, II. 226.

² A korra vonatkozó magyar irodalom: *Angyal Dávid*: Bethlen Gábor életrajza, Budapest, 1899; *Makkai Ernő*: Bethlen Gábor országalkotó politikája, Budapest, 1929 (2. kiadás); *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, Budapest, 1969; *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor, Budapest, 1929; *Wittman Tibor*: Bethlen Gábor, Budapest, 1952; A nemzetközi helyzetre a nagy összefoglaló egyetemes történeti művek mellett: *A. Gindely*: Geschichte des Dreissigjährigen Kriegs, Lipcse–Bécs–Prága, 1882; *J. Polišenský*: The thirty years war and the crisis and revolutions of 17th century Europe, Past and Present, 1968, 39. sz.; *J. Polišenský–M. Hroch*: Die böhmische Frage und die politischen Beziehungen zwischen dem europäischen Westen und Osten zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges, Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, Berlin, 1960; *B. F. Porsnyev*: Politiceszkaja otnosenija Zapadnoj i Vosztocnoj Evropi v epohu tricatletnej vojni, Voproszi isztorii, 1960, 10. sz.; *H. Sturmberger*: Kaiser Ferdinand II und das Problem des Absolutismus, Bécs, 1957.

tania, ha legalább korlátozott szabadságát és fejlődését biztosítani akarja. Az ő felfogásában a fejedelemség „legerősebb pajzsa ez mi nemzetségünk megmaradásának, ha örökösé lehet önmagában, és nem szaggathatják idestova. Ebből várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetségünknek”. Az 1606-ban megkötött bécsi béke ezt a felfogást erősíti meg, amikor nemcsak Erdély különleges státusát ismeri el, hanem a magyarországi nemesség sérelmeinek egy részét orvosolja, és kísérletet tesz a vallási ellentétek rendezésére.³

Bethlen Gábor Bocskai felfogását követi – sőt mint állítja, ő volt ennek kidolgozója –, amikor török segítséggel fejedelemmé választják. 16 éves uralkodása alatt a török orientációnak legnépszerűlenebb konzekvenciáit is vállalja, mert arról győződött meg, hogy az Oszmán Birodalom a nagyobb erőt képviseli. A fejedelemválasztó országgyűlés is azt ajánlja, hogy a „fényes portához viselje oly engedelmességgel magát, hogy onnan romlása ne következne e szegény országnak”. A megmaradtak békét akarnak általában is, s a végzés ezért kimondja: „A kereszténységgel is, római császárral, őfelségével és Magyarországgal az jó szomszédságot és békességet szorgalmasan megőrizze.”⁴ Azoknak, akik kifogásolják török orientációját, azt válaszolja, hogy a keresztény országok és fejedelmek viszálykodásai hozták a veszedelmet Európa e részére, és kifogásolja miért éppen csak Erdély ostromoztatik és ítéltetik el minden szálalom nélkül a törökbarát politika miatt, amikor más keresztény fejedelmek is együttműködnek a Portával.⁵

Bethlen „törökösségét” kárhóztatva már a kortársak is szemére vetették, hogy kész volt a főleg kereskedelmi szempontból fontos Lippa várát átadni a Portának, csak hogy fejedelmi székét megtarthassa. Az igazság az, hogy igyekezett elkerülni ennek az ígéretnak a teljesítését, amelyet – egyik-másik elődjéhez hasonlóan – még fejedelemmé választása előtt tett. Amikor részben éppen a császárpártiak intrikája miatt erre rákényszerül, az országgyűléssel együtt így érvel: „Az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemből, magunkat, feleségeinket, gyermekeinket meg kellett váltanunk.”⁶ A kisebb rossz politikáját vállalja tehát abban a meggyőződésben, hogy Erdélyt meg tudja védeni a pusztulástól, s a Porta támogatja a fejedelemségen kívüli terveit is.

³ Vö. *Benda Kálmán*: A Bocskai-szabadságharc, Budapest, 1955.

⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1880, VI. 358.

⁵ *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövegkezeéseink történetéhez, Budapest, 1873. 15–16.

⁶ A teljes szöveg így hangzik: „Ilyen utolsó veszedelmes kételéségünkben egyebet semmi úton nem cselekedhetvén, módunk is a megtartásban nem lehetvén, sem kárunkat, gyalázatunkat és lelkiismeretünk sérelmét tekinthetjük, egész megmaradásáért és bizonyos békességünkért, nem kedvekereséséért, hanem csak kételéségből, nem annyit, az mennyit, az hatalmasok kívántak (mert követünk is, ha halált kellett volna szenvedni is, Jenőt, sem többeket oda nem ígért), hanem egyéb a miben nem lehetett és most sem lehet, az egy Lippa odaadásával hazánkat egészen utolsó veszedelemtől, magunkat, feleségünket, gyermekünket meg kellett váltanunk. Melyben universaliter országul, egész három nemzetül, censuránkat vévén veszedelmünk eltávoztatásáért consentiáltunk; melyből hogy hazánknak minden jova és egész kereszténységnek is a mi megmaradásunk után semmi ártalma ne következze, Nagyságod gondviselésére támasztottuk; sőt ha szinte ebből idegen ítéletek, gondolatok támadnának az keresztény országok között, tudván, hogy a mi veszedelmünknek csak az magok abból következő veszedelméért sem örülnének, megszávnán, nyilván való kételéségünkéből cselekedtünkért nem infestálnak bennünket érette; holott jobbnak ítélvén szent Dáviddal együtt ilyen ügyünkben, hogy Isten kezében essünk inkább, hogyses ember kézben.” Gyulafehérvári országgyűlés, 1616. ápr. 17–máj. 7. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1881, VII. 322.

A 17. század elején új helyzet alakul ki Nyugat- és Közép-Európában, amely a Habsburg- és az Oszmán Birodalom közötti viszonyt is kérdéssé teszi. Az osztrák Habsburgokkal szemben erősödik a német fejedelmek ellenállása, amikor az előbbieket abszolutista törekvésekkel kísérleteznek, s ezekhez igénybe veszik az ellenreformációs egyház segítségét. Az ellentétek a cseh rendek Habsburg-ellenes felkelésével törnek felszínre. A csehek oldalán részt vesznek egyes osztrák örökös tartományok rendjei és több birodalmi fejedelem, majd Dánia és Svédország is. A császár mellett is tetemes birodalmi erők szállnak síkra Bajorország vezetésével. Mi több, a spanyol Habsburgok is készek Bécs segítségére sietni s egyúttal a maguk számára új előnyöket biztosítani, mindenekelőtt a Spanyol Németalfölddel tartott kapcsolatok megszilárdítása érdekében. Ilyen módon szembekerülnek Hollandiával és Franciaországgal, amelyek közül az első mindjárt a kezdetén, a második később a Habsburg-ellenes koalícióhoz csatlakozik.

Bethlen ebben a helyzetben elérkezettnek látja az időt arra, hogy megkísérelje cseh birodalmi és török segítséggel a Habsburgoktól független magyar állam visszaállítását. Ez az állam elképzelése szerint Ausztria egyes részeit is magában foglalná, és a német-római birodalom része lehetne mint választó királyság. E terv megvalósítása érdekében széles körű diplomáciai tevékenységbe kezd, amellyel Erdélyt bekapcsolja a nagy európai küzdelmekbe.

Miután felveszi a kapcsolatot az új cseh királlyal, Pfalzi Friggyessel és a vele szövetséget kötött osztrák rendekkel, s megkapja a Porta engedélyét, 1619 szeptemberében megindul Felső-Magyarország felé, s szeptember 21-én a kassai gyűlés az „ország fejévé, előttejárójává és gondviselőjévé” választja. Gyors sikerei azzal magyarázhatók, hogy a magyar főurak, a vármegyék és főleg a városok maguk is elérkezettnek látják az időt a Habsburg abszolutista törekvésekkel való szembefordulásra és a protestáns vallási sérelmek orvoslására. Az ország legnagyobb főurai ligára, titkos szerződésre lépnek Bethlennel, azt ígérve, hogy egymást el nem hagyják.

Már a pozsonyi országgyűlésen felmerül királlyá választásának terve, de a fejedelem elzárkózik előle, mert a török beleegyezését még nem bírja, s csak a kormányzói címet fogadja el. Tartózkodó, talán túl óvatos magatartására jellemző, hogy a cseh és osztrák szövetségei által is szorongatott császári főváros alól visszavonul arra hivatkozva, hogy védekeznie kell a Lengyelországból betört erdélyi trónkövetelő Homonnai ellen. Kilenc hónapos fegyverszünetet köt, amelyet fel akar használni arra, hogy helyzetét kifelé és befelé is tisztázza.

Ami a külső kapcsolatokat illeti, szilárd szövetségi rendszert kíván létrehozni, s ezért szorgalmazza a szerződés megkötését a cseh rendekkel, amire 1620. január 15-én kerül sor. Tárgyalásokat kezdeményez azonban Velencével és a nyugat-európai országokkal is. Legfontosabbnak azt tartja, hogy a Porta álláspontját ismerje meg királlyá választása ügyében, és katonai segítséget kapjon tőle. A szultán 1620. június 22-i levelében felhívja a magyar rendeket, hogy „válasszanak maguknak új királyt”, s ígéri, hogy ő azzal „megtartja a szent békességet”. Tehát beleegyezését adja Bethlen magyar királlyá választásához, de katonai segítséget nem ígér, mert másutt van elfoglalva. Baj van a „szent békességgel” is. A török ahelyett, hogy katonailag támogatná Bethlent, felhasználja az alkalmat arra, hogy elfoglalja Vácot, ami nagy megrökönyödést vált ki a fejedelem magyarországi híveinek körében.

Külön gondot jelent a török kapcsolatok szempontjából Erdély kérdése. A Portán ugyanis megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy Bethlen lehet-e egyszerre Magyar-

ország királya és Erdély fejedelme. Az egyik párt véleményét a mufti így fejt ki: „Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi király, bátor Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja, mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak; mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a miénket.”⁷ A másik párt elképzelhetőnek tartotta a két ország egy fő alatti egyesítését, s ezt az álláspontot fejezte ki a szultáni levél is. A török tisztségviselők véleményeltérése jelentkezett a Bethlennek nyújtandó segítség kérdésében is, a békepárt a háború elkerülését akarta a Habsburgokkal, s ezért kezdetben megakadályozta a Bethlennek nyújtandó támogatás, a másik nem pusztán a fejedelem, hanem a Porta számára is előnyöket keres a várak elfoglalásával.⁸

Ilyen körülmények között a beszercebányai országgyűlés 1620. augusztus 25-én megválasztja Bethlent Magyarország királyának, de ő nem koronáztatja meg magát, mert diplomáciai és hadi sikerei ellenére is ingatagnak tarja helyzetét.

A kedvezőtlen külső körülmények óvatosságra intik, de ezt követelik a magyarországi fejlemények is. A magyar uralkodó osztály csalódott Bethlenben, akitől – amint a királyi hitlevélből kitűnik – azt várták, hogy a rendiséget erősíti meg. Ő abszolút uralkodóként akart kormányozni, a nemesek felülését követeli, hadak kiállítását, elkobozza az egyháziak és a hűtlenek birtokait, nagyobb adókat vet ki, mint a császár, még a nemesekre is.

A belső ellentétek ellenére az 1620-as őszi hadjárat nagy sikert hoz, mert a fejedelem birtokába kerül az egész Dunántúl, s jelentős császári erőket köt le, segítséget nyújtva Csehországnak is. Az 1620. november 8-i fehérhegyi csata azonban súlyos csapást mér Bethlen terveire, hisz megfosztja egyetlen tényleges szövetségesétől, Csehországtól, és felbátorítja régi és új ellenségeit országon belül és kívül. Bethlen francia közvetítéssel tárgyalásokat kezd a bécsi udvarral, de az ajánlott feltételeket elfogadhatatlannak tartja, és szervezi a további ellenállást.

A főurak jó része elpártol tőle, s a vármegyei nemesség sem hajlandó a küzdelemhez semmivel sem hozzájárulni. Bethlen szigorúsága sem segít, pedig a fejedelem él hatalmával. 1620. november 27-én ezt parancsolja a szepesi kamarának: „A dicatorok szedjék fel a dicát mind urakon, nemeseken, paraszton, mert sokat felakasztatok közülük.”⁹ A szigorú rendeletek ellenére a bomlás feltartóztathatatlan, a nádortól kezdve a kismemesig, még ha protestáns is, a császárral való kiegyezést keresik, mert Bethlent gyengének tartják, és félnek a töröktől.

Különösen érdekes a válságos helyzet jellemzésére az a levelezés, amelyet Bethlen az általa nagyon kedvelt, de ekkor ingadozó főúrral, Thurzó Imrével folytat a béke ügyében: „Magam uram én sem vihettek mindent véghez, mert nec Hercules contra duos, et nemo sibi satis (Herkules sem harcol kettő ellen és senki sem elég önmagának), eddig is nagy

⁷ Ehhez még hozzáteszi: „Mert ha Bocskai István élt volna és magyarországi király lett volna is, soha az hatalmas császár Erdélyt Bocskai Istvánnak is nem engedte volna.” Borsos Tamás második konstantinápolyi követsége, 1618–1620, Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, 1861, II. 272–273.

⁸ Erről R. R. *Heinisch*: Habsburg, die Pforte und der Böhmisches Aufstand (1618–1620), Südost-Forschungen, 1975, 34. köt.

⁹ Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor, Budapest, 1879, 225.

bolonság volt tőlem, hogy itt kegyelmek között tekergettem, az jóra való intésemért az statusoktól gyalázatos diffamatiót és gyűlölséget szerzettem magamnak, egynehány száz ezer forintomat elköltöttem semmi fejében az ország mellett, noha tudtam hogy valaki falu fejében kardot vonson, háladatlansággal fizetnek annak.”¹⁰ Thurzó végül is Bethlen mellett marad, s vezeti a béketárgyalásokat, a többség azonban ellene fordul. Ezeket Bethlen így bélyegzi meg, ugyancsak Thurzóhoz írt 1621. június 18-án kelt levelében: „Kit lát és tud az minden titkoknak vizsgáló igaz Istene, hogy nem az magam hasznát, hanem az kegyelmek bátorságos, tisztességes, de igeu szabadságos megmaradására néztem s annak végben vitelében munkálódtam . . . ha én ezeket cselekedtem, mennyivel inkább kívántattott de summo jure (a legfőbb jogon) az kegyelmek segítő szolgálatja ezeknek effectuálásában (véghezvitelében), kit hogy az ördögi irigységtől viseltetett, hazájokat igazán nem szerető, magok haszna kereső, Isten tisztességének rontására, keresztényen anyaszentegyházának extirpálására (kiirtására), felebarátjoknak elvesztésekre igyekező, hitehagyott, tisztességek vesztett némely árulók elbontanak, végben vinnünk nem engedék, hanem az ellenséget hozák nyakunkra, kik mostan minemű istentelen kegyetlenségeket és fertelmeskedéseket exerceálnak (visznek véghez), iszonyú annak csak hallása is.”¹¹ Érdemes felfigyelnünk Bethlen stílusára, amely emelkedettségében és hevességében vetekedik a Pázmányéval, de amellyel hiába ostorozza a magyar nemeseket.

A magyarországi rendek kiegészése a császárral és a külső segítség hiánya indítják arra, hogy megkösse Béccsel a békét Nikolsburgban 1622. január 6-án. Lemond a királyi címről, visszaadja a koronát és magyarországi foglalásainak jó részét, megkapja viszont élete végéig Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abauj megyét, a ratibori és oppelni hercegséget és a birodalmi hercegi címet. A Bethlen mellé álltak teljes amnesztiában részesülnek, a békeszerződés rögzíti azt az ígéretet is, hogy a választott király birtokadományainak kérdését országgyűlésen megvizsgálják.

Bethlen ezután sem mond le arról, hogy a régi magyar állam egységét helyreállítsa, esetleg más eszközökkel is. 1623-ban tervet dolgoz ki, melynek lényege, hogy a császár adja hozzá lányát, Cecilia Renátát, ez esetben kész elismerni a király fennhatóságát Erdély fölött, a „conjunctiót”. Ha II. Ferdinánd elhatározná, hogy Magyarországot „az töröktől recuperálja”, ebben kész segíteni, ami szerinte négy-öt esztendő alatt végbemehetne felényi haddal ahhoz képest, mint „az mennyivel ez néhány esztendőkbén egymás ellen való veszekedésekben élének”.¹² A tervet a bécsi udvar elutasítja, s ez arra jó, hogy Bethlent meggyőzze, továbbra is a Habsburg-ellenes erőkkal kell a kapcsolatot keresnie. 1623-ban most már török segítséggel száll hadba, de az általános hadi helyzet alakulása miatt ismét tárgyalásokra kényszerül. A bécsi békeben elveszti a két sziléziai hercegségét és más kisebb előnyöket, s nem sikerül azt sem elérnie, hogy a császáriak és a török között megkötött gyarmati békeszerződésben Erdély számára véglegesen biztosítsa a neki átadott magyarországi megyéket.

1625-ben Dánia, Anglia és Hollandia szövetséget kötnek Spanyolország és Ausztria ellen, amelyhez Bethlen is csatlakozik, akinek 40 000 tallér segílyt ígérnek. A szövetsége-

¹⁰ Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad., 238.

¹¹ Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad., 330–331.

¹² Titkos utasítás Kamuthy Farkasnak, 1624. jan. 11. Vö. *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetekezéseinek történetéhez, Budapest, 1873, 48.

sekkel való kapcsolatokat szolgálja a fejedelemnek Brandenburgi Katalinnal kötött házassága is. A fejedelem a Portától engedélyt kap a támadásra, miután a koalíció Konstantinápolyba akkreditált követei is támogatják a tervet.

Az 1626-os harmadik támadásában Bethlen a harmincéves háború nagy hírű hadvezérével, Wallensteinnel kerül szembe, mielőtt szövetségeseinek elcsigázott seregei megérkeznének. Az ütközetet nem vállalja, de a császári hadvezér kénytelen visszavonulni Magyarországról hadai szánalmas állapota miatt. Bethlen most ismét békét köt a császárral Pozsonyban, amely a nikolsburgi szerződés politikai és vallási pontjait újból megerősíti. A következő évben, 1627-ben Szőnyben aláírt császári–török békeokmányba azonban most sem tudja felvétni Erdély és a magyarországi megyék ügyét.

Élete vége felé más tervek is foglalkoztatják, így a lengyel korona megszerzése vagy az új Dácia megteremtése, tehát Erdély, Havasalföld és Moldva egyesítése, azonban ezek csak tervek maradnak, halála megakadályozta a megvalósítás kísérletét is.

Azt mondhatjuk, hogy – paradox módon – Bethlen külső tervei és háborúi segítették Erdély fejlődését, mert ott békét hoztak. Az 1629-es fehérvári országgyűlés méltán állapítja meg, hogy Erdély „oly igen megnyugodott és előbbi virágzó állapotjára jutott, hogy annyi esztendőül fogvást semminemű ellenségtől bántása és sérelme” nem volt.¹³

Bethlen Erdélyben a „három nemzet” kiváltságait tiszteletben tartja, de a fejedelmi hatalmat megszilárdítja, mégpedig nem elsősorban politikai, hanem gazdasági és katonai eszközökkel, külkereskedelmi monopóliumok (marhára, sóra, viaszra, mézre stb.) érvényesítésével, a fiskális birtokok visszaszerzésével és fizetett hadak tartásával. A központi hatalmat erősítő merkantilista politikájával támogatja az ipart, és pénz- és árintézkedéseivel biztonságossá teszi és fellendíti a kereskedelmet, amely külpolitikájának is eszköze lesz. A fellendült gazdasági élet nagy építkezéseket tesz lehetővé, az életszínvonal általános emelkedését és az életforma korszerűsítését vonja maga után.

Vallási téren igyekszik az ellentéteket háttérbe szorítani, bár a református egyház helyzetét erősíti, és ennek nyomására intézkedéseket tesz az unitáriusok és szombatosok ellen. Politikai végrendeletében utódait a hatalomban inti, hogy „ne legyenek papokká, ne idvezítsenek erővel senkit, legyen szabadságban az ország constitutiója szerint a négy recepta religio, vallás közül ki melyiket complectálja (kedveli).”¹⁴ Csak kevés kortársa volt képes ilyen türelemre a vallás dolgában az ellenreformáció idején.

A társadalmi rendet nem bolygatja, de arra törekszik, hogy a jobbagyságot védje a túlkapásokkal szemben, és ezzel termelőképességét és szolgáltatásait biztosítsa. Hadait

?

¹³ A teljes szöveg, amely a nagyon beteg fejedelmet dicséri, így szól: „Mert ugyanis Felségednek boldog fejedelemségétől fogván édes hazánk az előbbi külömb-külobb féle ártalmas és keserves motusoknak sanyarúságából respirálván és sok időktül fogván kívánt csendes békekességnek állapotjára jutott, hogy annyi esztendőül fogvást semminemű külső ellenségtől bántása és sérelme nem lévén, láttatik az Felséged kegyelmes szárnyai alatt teljességgel megnyújtottnak lenni. És bizonyára hamég az pogánoktól is boldognak és szerencsésnek mondatott az a republica, melyben az bölcsek uralkodnak, mi keresztyének méltóbban boldogoknak mondhatjuk magunkat az Felséged bölcs, eszes és tanácsal teljes reánk való kegyelmes gondviselése által.” Fehérvári törvények, 1629. ápr. 8–24, Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1882, VIII. 492.

¹⁴ *Koncz József*: Bethlen Gábor fejedelem politikai végrendelete, Marosvásárhely, 1878, 16.

mindenfelé inti, hogy elégedjenek meg széna-, abrak- és élésbeli ellátással, de a „más teherviseléstől és sarcollatásoktól oltalmazza a szegénységet.”¹⁵

A gyulafehérvári iskola megalapításával, a jobbágyfiúk taníttatásával, a református papok és tanárok nemesítésével, a tehetséges fiatalok külföldi egyetemekre küldésével tudatos művelődéspolitikát valósít meg. Meg van győződve arról, hogy „a tudós emberek hazánkban sok fő dolgokban hasznosan szolgálhatnak”.¹⁶

Bethlen idejében nem lehetett modern értelemben nemzeti kérdéstről beszélni Erdélyben, a különböző etnikumok a rendi társadalomban elfoglalt helyük és vallásuk szerint azonban biztonságban élhettek. A fejedelem tiszteletben tartotta a szászok kiváltságait, s igyekezett hozzájárulni a románok művelődéséhez nemcsak úgy, hogy támogatta a román nyelvű vallásos irodalmat, hanem úgy is, hogy a görögkeleti egyház moldvai, havasalföldi és konstantinápolyi kapcsolatait egyengette.¹⁷

Milyen volt Bethlen államelmélete? A politikát nem elméletből, hanem gyakorlatból tanulta, de figyelemmel volt kora politikai eszméiről. Fő olvasmánya a Biblia, amelyet a kálvini racionalizmus szellemében magyaráz, valahányszor politikáról van szó. Elfogadja Théodore de Bèze, vagy ahogy a magyar kálvinisták mondták, Béza Tódor tanítását, ami szerint a „nép teremtette a magistrátust és nem a magistrátus a népet”, és azt az elvet, hogy az állam célja a társadalom rendjének és virágzásának biztosítása. Ez a gondolat nem áll távol a szabad fejedelemválasztás gyakorlatától és a közjó szolgálatának hagyományos erdélyi felfogásától. Bethlen azonban magáévá teszi Béza ama nézetét is, hogy az egyszer megválasztott fejedelem hatalma isteni eredetű, s vele szembefordulni nem szabad, hacsak nem gyakorol zsarnoki hatalmat a vallás elnyomására.¹⁸

A fejedelmi hatalom erősítése a kor politikai gondolkodásának egyik fő eleme. Bethlen szereti olvasni – mint erről politikai végrendelete tanúskodik – „a görög és római birodalmaknak veszedelmekről” szóló történeti munkákat, de ismeri I. Jakab angol király *Basilikon doron* vagy másként *Királyi ajándék* című munkáját is, melyet Szepsi Korotz György 1612-ben jelentetett meg magyarul, Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* című 1626-ban kiadott eredeti írását, Antonio Guevarának *A fejedelmek serkentő órája* címen 1628-ban Draskovich János és Prágai András fordításában megjelentetett könyvét. Udvari emberei, köztük Péchy Simon vagy Kovacsóczy István kancellár, a „Machiavellisatióról”¹⁹ író Alvinczi Péter tájékoztatják Machiavelli, Bodin és más politikusok nézeteiről.

Ekkor már szinte közhely G. Botero nyomán államrezonról beszélni, amellyel az abszolutista törekvéseket alátámasztják. Jellemző, hogy Alessandro Lucio, Bethlen Velencébe küldött követe az államrezonra hivatkozik a szenátus előtt, amikor a fejedelemnek a törökkel való kapcsolatairól vagy az olaszok összefogásáról szól Spanyolország ellen.¹⁹

¹⁵ Így például 1619. dec. 23. parancsa. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 160.

¹⁶ Vö. *Tarnóc Márton* Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Budapest, 1978.

¹⁷ *Juhász István*: A reformáció az erdélyi románok között, Kolozsvár, 1940.

¹⁸ *P. F. Geistendorf*: Théodore de Bèze, Genf, 1949. A magyar kálvinisták (köztük Méliusz Juhász Péter és Károli Gáspár) és Béza kapcsolatairól *Ch. Eszlary*: J. Calvin, Th. de Bèze et leurs amis hongrois, Bulletin de l'histoire du protestantisme français, 1964.

¹⁹ Lucio egyik beszédében egyenesen Machiavelli patriotizmusát idézi: „Diro con buona permissione di V^{ra} Ser^{ta} che adesso s'apresenta il tempo (et piu indugiando sara troppo tardi) che ripigliando quel l'avito et innato nostro valore, poiche le forze sono istesse se non maggiori, et le

Pázmány – az ellenreformáció Machiavelli-kritikáját magáévá téve – azzal vádolja Bethlent, a fejedelmet, hogy adott szavát nem tartja meg és „Machiavelli *ragione de statóját* követve mintegy alkalmat talál saját ügyének előmozdítására, és semmiféle kötelességvállalás nem tartja ebben vissza”.²⁰

A fejedelem történetírója, Bojti Veres Gáspár mondja, hogy „si jus fasque violandum esset, regni gratia id fieri debuisse”.²¹ Tehát a haza érdekében szabad megsérteni a jogot és azt is, amit helyesnek tartunk. Kétségtelen, hogy Bethlen a körülményekhez alkalmazkodó politikus, akit az államérdek vezet. Felfogásában nagy szerepet játszik a Machiavelli-nél is fontos helyet elfoglaló *necessitas*, a *szükség* gondolata, amelyre Erdély különlegesen nehéz helyzete, de terveinek bizonytalansága is állandóan figyelmeztetik. *A fátummal*, a *végzettel*, úgy tűnik, az előrelátást és az isteni gondviselést állítja szembe, s politikai filozófiája ezért optimistább, mint az olasz íróé volt.

Tartalmilag két gondolat vezet, a nemzet és a vallás eszméje. Nem manifesztumai-ban, hanem magánlevélben írja 1619. augusztus 18-án Rákóczi Györgynek: „Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumukat mikoron sok felől bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképpen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy Istennek igaz tiszteletéhez való nagy zélusom, és magamban elvégeztem, hogy az Isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.”²² A magyar nemesi nemzettel azonosítja tehát magát, amelynek privilégiumait akarja megvédeni,²³ de éppen református vallása miatt ezt a fogalmat gyakran kiszélesítve használja. A protestantizmus érdekeinek megvédése ugyanis nem pusztán a nemesség ügye Magyarországon, s Bethlen komolyan veszi a

congionture sono le piu opportune che mai fossero; massime anco con questa offerta dell eletto Re d'Ungaria, come hanno fatto i nostri antecessori, liberassimo la nostra patria, della barbarica violenza di chi non trova meta al sfrenato desiderio d'impadronirsi ingiustamente dei Stati altrui. Et con che forze? con le nostre proprie! Chi sarebbe il Re di Spagna, se l'Italia gia Regina del mondo, et di assolutissima libertade altera, hoggidi non formentasse la vipara di servitu nel suo proprio seno? et non si offerisse di servir volontaria a chi renitente non potrebbe forzarla ad esserli amica? Chi ha fatto la guerra al Signor Duca di Savoja? Il Re di Spagna; ma con che gente? et chi ha tenuto la vittoria in bilancia? senza dubio gli Italiani! Se dunque queste forze, che per raggion di Stato piu legitimamente dovevano esser congiunte con quelle del detto Duca che a servir stranieri contra se stessi; con esse fossero state unite o almeno neutrali, che havrebbe effettuato il Spagnuolo? poiche con esse ha fatto nulla.” Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Óváry Lipót, Budapest, 1886, 69–70.

²⁰ „Certum est, Betlenii fidei non fidendum. Nam ipse nec promissa, nec aliud curat, sed occasionem, et juxta Machiavelli ratione de Stato, ubi occasionem habet promovendae suae rei, nulla ipsum obligatio retinet. Id saepe jam, proh dolor, magno publico detrimento experti sumus, ut proinde aliud existimare prudens possit.” Pázmány levele a császári tanácsához, 1627. ápr. 22-én. Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc, Budapest, 1910, I. 594.

²¹ Vö. *Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyarországi történetírás történetéből, Budapest, 1975, 329.

²² Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 119.

²³ „Az nemes Magyarország nekem szerelmes nemzetem”-ről ír Nádasdy Tamáshoz szóló 1619. nov. 6-i levelében. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 153. Másutt viszont „per salutem patriae et communem sanguinem”-ről beszél. Thurzó Szaniszlóhoz írt levele, Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, id. kiad. 8.

reformáció társadalmi következményeit is. A vallás ügyét a hazáéval egyesíti és annak alá rendeli. Fejedelmi hatalmával a különböző rendek közötti egységet akarja megteremteni mindkét országban, mert meggyőződése, hogy „eleitől fogva semmi inkább nem veszejtette a mi szegény hazánkat, sőt az egész magyar korona alatt lévő országokat, provinciákat, mint a magok között való ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekhez való választások . . .”²⁴

Bethlen olyan réalpolitikusként, aki nagy célokat követ, s a félsikereket, sőt a kudarcokat is fel tudja használni legalább részeredmények elérésére. Messzirelátó és bonyolult diplomáciájával és óvatos hadjárataival nem tudta kivívni saját magyar királyságát, de biztosította a királyi Magyarország közjogi különállását, a rendi alapjogokat, és védelmet nyújtott a protestánsoknak olyan időben, amikor a Habsburgok Csehországban mindezt a fegyver jogán eltörölték. Némely történész azt állítja, hogy Bethlen új „történeti irányt alkotott” azzal, hogy „tudatosan azon periferikus erőket támogatta, amelyek Közép-Európa ellen irányulnak”.²⁵ Ez a bethleni politikai orientáció leegyszerűsítése és eltorzítása. Ő valóban szemben állt a Habsburg-hatalommal, de vele szemben nemcsak a törökre, hanem egy európai koalícióra akart támaszkodni, amely számára későn alakult ki. A török támogatást egyébként bizonyos határok közt, ellensúlyozásul vette igénybe, s vele nemcsak a Habsburg-Magyarország különleges helyzetét biztosította, hanem Erdély felvirágzását is, amely Bethlen legfőbb műve. A fejedelemséget „politikai végrendeletében” „szegény hazánk”, azaz Magyarország „végházának” mondja, s büszkén jelenti ki, hogy istent áldja, mert „az én hazámnak gondviselésére elégtelenségemből elégségessé, tudatlanságomból annyira való okossággal tudósított, hogy tizenhat esztendőnek elfolyásában ellenségünk lovaiknak lábok hazánk földét nem nyomták”.²⁶ Valóban tizenhat békés esztendőt hozott Erdélynek, mely nem pusztán önmagában gyarapodott, és nem is csak a királyi Magyarország ellenállását erősítette, hanem európai politikai tényező is lett. Mindez indokolja, hogy megfogadjuk mi is a politikai végrendelet utolsó szavait: „én felőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek”.

²⁴ *Koncz* i. m. 14.

²⁵ *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor id. kiad. 276. Lényegében ugyanezt mondja *Szalay László* is, aki az „német birodalommal” való szövetkezést tartja indokoltnak (*Magyarország története* Part, 1856. IV. 607.)

²⁶ *Koncz* i. m. 12.